

VU Research Portal

J.H. Halbertsma, Taco Roorda en Wilhelm von Humboldt: Uit de geschiedenis van het 'Algemeen Beschaafd'

Noordegraaf, J.

published in

Trefwoord

2009

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Noordegraaf, J. (2009). J.H. Halbertsma, Taco Roorda en Wilhelm von Humboldt: Uit de geschiedenis van het 'Algemeen Beschaafd'. *Trefwoord*, 2009(december), 1-6.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

J.H. HALBERTSMA, TACO ROORDA EN WILHELM VON HUMBOLDT

Uit de geschiedenis van het ‘Algemeen Beschaafd’

Jan Noordegraaf

1. Twee Friezen over taal

In haar recente proefschrift, dat gewijd is aan Joast Hiddes Halbertsma (1789-1869), plaatst Alpita de Jong de bekende Friese taalgeleerde en lexicograaf in een breed Europees kader. Halbertsma wordt daarbij als een ‘knooppunt’ gezien en in een uitgebreide schets van overeenkomsten en contrasten, van licht en tegenlicht, krijgt hij een eigen profiel toegekend tegenover contemporaine negentiende-eeuwse Nederlandse en Europese taalkundigen. Een interessant aspect van zijn werk dat aan de orde komt, is het feit dat Halbertsma in zijn taalkundige benadering altijd de nadruk legt op het belang van de spreektaal tegenover de geschreven taal (De Jong 2009: 109, 451). Zijn blijvende aandacht voor dialecten spreekt boekdelen. En met zijn (onvoltooide) *Lexicon Frisicum* wilde hij een woordenboek van de *gesproken taal* maken (Dykstra 2008: 184).

Nu is Halbertsma niet de enige negentiende-eeuwse Nederlandse taalkundige geweest die een dergelijk accent heeft gelegd. Een van degenen die aandacht hebben gevraagd voor de structurele voorrang van de spreektaal is de Friese linguïst en lexicograaf Taco Roorda (1801-1874) geweest, die daarover in de jaren vijftig van de negentiende eeuw een uitgebreide discussie heeft gevoerd met Matthias de Vries en diens medestanders. ‘Onder de veelvuldige kibbelarijen, waarmede de leden der Amsterdamsche akademie elkander hun maandelijksche bijeenkomsten veraangenen, is die tusschen de heeren Roorda, De Vries en Brill, geen der minst heftige geweest’, zo luidde in 1858 het commentaar van Johannes van Vloten (1818-1883). Deze negentiende-eeuwse discussie is in de literatuur al vaker aan de orde geweest, maar ten behoeve van het verdere betoog vat ik de grote lijnen hier nog eens kort samen.

Op 18 juni 1855 had de oriëntalist Roorda in de vergadering van de letterkundige afdeling van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen een ‘opzienbarende’ – het woord is van De Vooys – voordracht gehouden met de titel ‘Over het onderscheid tusschen spreektaal en schrijftaal’ (Roorda 1856). In deze verhandeling wees hij op het grote verschil dat er, en niet alleen in het Nederlands, bestond tussen de gesproken en de geschreven taal. Roorda stelde er het primaat van de gesproken taal. De spreektaal is de levende taal en wat er in de schrijftaal niet mee overeenstemt, is dood (1856: 96). ‘In de grammatica’s dient de levende taal, zoals die gesproken wordt, als de ware taal beschouwd en op den voorgrond geplaatst’ (1856: 117). Het was een thema dat ook al aan de orde komt in Roorda’s studie uit 1852 over de ‘logische analyse’, getiteld *Over de deelen der rede*. Een voorbeeldzin uit dat boek luidt: ‘De schrijftaal, meent men gewoonlijk, maar zeer ten onrechte, is de ware taal, zooals zij wezen moet’ (1852: 219; cursivering toegevoegd).

Op 14 april 1856 hield Roorda een vervolg op zijn voordracht, maar enkele Akademieleden vonden het minder gewenst om deze tweede verhandeling vanwege de Akademie uit te geven. Daarom besloot Roorda die elders te publiceren (Roorda 1858b). Zijn reactie op de kritiek van M. de Vries (1820-1892) en W.G. Brill (1811-1896) is overigens wel opgenomen in de *Verslagen en Mededeelingen* van de Akademie (Roorda 1858a).

Gezien het feit dat De Jong (2009: 142) melding maakt van contact tussen Halbertsma en Roorda, is het niet erg verrassend dat Roorda’s publicaties over spreektaal en schrijftaal aanwezig

zijn in de bibliotheek van Halbertsma, die opgenomen is in de Tresoar te Leeuwarden.¹ Het betreft zijn voordracht uit 1855, zijn reactie op de bezwaren van De Vries en Brill uit 1856, en zijn *Verhandeling over het onderscheid en de behoorlijke overeenstemming tusschen spreektaal en schrijftaal, inzonderheid in onze moedertaal; na de verhandeling over dit onderwerp in de Koninklijke Akademie van Wetenschappen uitgegeven* uit 1858. Deze drie publicaties vertonen gebruikssporen, zoals korte opmerkingen in de marge en een enkele onderstreping, alles in potlood en in zeer bescheiden mate. De ‘overdrukjes’ van Roorda 1856 en 1858a (Tresoar 2148 TL resp. 2145 TL) zijn niet gesigneerd en ze bevatten geen opdracht van de schrijver. Hetzelfde geldt voor de *Verhandeling* (Tresoar 2146 TL).²

Meer valt er, voor zover ik zie, op dit moment over het contact tussen beide Friezen niet te zeggen; correspondentie tussen Halbertsma en Roorda heb ik nog niet kunnen traceren. Voorlopig moet de conclusie volstaan dat beide geleerden in hun taalkundig werk nadrukkelijk aandacht hebben gevraagd voor het fenomeen ‘levende taal’. Hoe een en ander zijn neerslag heeft gevonden in bijvoorbeeld Halbertsma’s *Lexicon Frisicum*, daarvoor verwijs ik naar de verschillende studies van Anne Dykstra hierover en naar zijn komende monografie over het woordenboek.

2. ‘Het primaat van de gesproken taal’

In zijn veel besproken essay *Het einde van de standaardtaal. Een wisseling van Europese taalcultuur* schenkt Joop van der Horst ruimschoots aandacht aan de rol die Taco Roorda heeft gespeeld bij de introductie anno 1855 van ‘het primaat van de gesproken taal’ (2008: 210). Hij maakt er deze kanttekening bij:

De velen die rond 1870 en 1880 het primaat van de gesproken taal aanhingen, zullen niet geweten hebben waar dat idee vandaan kwam. En wij weten het evenmin. Het was er ineens, en overal in Europa. Roorda hebben de meesten zelfs niet gekend. Roorda was gewoon een van de eersten die het oppikten, en misschien wel de eerste die erover sprak (Van der Horst 2008: 212).

Wie de achtergronden van Roorda’s taaltheorie in de beschouwing betreft, hoeft niet erg ver te zoeken naar diens inspiratiebron. Het is immers niet onduidelijk op wiens kompas Roorda vaart in zijn scherpe kritiek op de taaltheoretische onderbouwing van de door Matthias de Vries tegen zijn voordracht geopperde bezwaren:

Indien de Heer DE VRIES bekend geweest was met de vorderingen die de Linguïstiek of taalwetenschap gemaakt heeft na het beroemde reeds vóór twintig jaren verschenene werk van WILHELM VON HUMBOLDT *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues*,³ hij zou die theorie al lang hebben laten varen, en mij ten

¹ ‘Tresoar’ is de naam voor drie gefuseerde instellingen in Leeuwarden: de Provinciale Bibliotheek, het Ryksargyf en het Frysk Letterkundich Museum en Dokumintaasjesintrum (FLMD). Ik verwijs met de aanduiding ‘Tresoar’, gevolgd door het aanvraagnummer uit de catalogus van Tresoar (<http://www.tresoar.nl>).

² Met dank aan Alpita de Jong, Greetje Mantel en Rob Tempelaars voor aanwijzingen en informatie.

³ Humboldt zelf heeft het in deze verhandeling over ‘Die Fortschritte, welche das Sprachstudium den gelungenen Bemühungen der letzten Jahrzehnte verdankt’ (1836 [1963]: 416). Deze opmerking staat aan het begin van het hoofdstuk ‘Form der Sprachen’, hetzelfde hoofdstuk waarin Humboldts bekende

minste niet als een revolutionair beschouwd hebben, omdat ik stellingen heb durven uiten, daar die theorie door omvergeworpen zou worden. Och! de revolutie had reeds lang in de wetenschap plaats gehad: de Heer DE VRIES had er maar niets van vernomen (1858a: 156).

En in zijn *Verhandeling* herhaalt Roorda nog eens dat de opvattingen van De Vries c.s.

op het tegenwoordig standpunt van de wetenschap – na de vorderingen die de Linguïstiek of taalwetenschap na het beroemde reeds vóór twintig jaren verschenene, werk van WILHELM VON HUMBOLDT *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues* gemaakt heeft, – wel geheel als verouderd beschouwd [mogen] worden (1858b: 70).

Taco Roorda was hoogleraar Javaans in Delft. Het ligt dan ook voor de hand dat hij kennis had genomen van Humboldts in de jaren 1836-1839 postuum uitgegeven meerdelige studie *Über die Kawi-sprache auf der insel Java*. Blijkbaar was hij ook geboeid geraakt door de uitvoerige taaltheoretische inleiding op dat werk, *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts* (1836), een inleiding die vele malen heruitgegeven en vertaald zou worden. Al in 1842 was Roorda in schriftelijk contact gekomen met de Berlijnse geleerde Johann Carl Eduard Buschmann (1805-1880), die secretaris van Wilhelm von Humboldt (1767-1835) was geweest en diens *magnum opus* voor de druk had bezorgd (cf. Noordegraaf 1985: 284-286; Buchholz 1986: 12).

Roorda's eigen taaltheorie is op verscheidene punten aantoonbaar beïnvloed door de taalbeschouwing van Wilhelm von Humboldt.⁴ In zijn *Verhandeling* verwijst Roorda diverse malen expliciet naar werk van deze Duitse geleerde en diens volgelingen; ik heb daar in 1978 in een lezing al eens op gewezen (cf. Noordegraaf 1979). Nu is het Humboldt geweest die het inzicht dat taal in de eerste plaats gesproken taal is, tot gemeengoed heeft gemaakt. Van de taal zegt Humboldt dat die geen *ergon*, maar een *energeia* is (1836: 418)⁵ en naar die opvatting verwijst bijvoorbeeld de bekende Deense linguïst Otto Jespersen (1860-1943) als hij – veel later – spreekt over 'an idea expressed long ago and with considerable emphasis by Wilhelm von Humboldt, that language means speaking' (Jespersen 1894: 13).⁶ In 1991 heb ik daarom gezegd (cf. Noordegraaf 1997: 116) dat Roorda's uitspraken over het primaat van de levende taal in verband gebracht kunnen worden met Humboldts *energeia*-concept, het inzicht 'dat taal in de eerste plaats gesproken taal is' (Van Hamel 1945: 40). Dat lijkt me nog steeds een verdedigbare stelling.

Is er nu ook een soortgelijke oriëntatie van Halbertsma op Humboldt te signaleren? De Jong wijst op een brief van J.M. Firmenich (1808-1889) aan Halbertsma van 28 juni 1844. Daarin brengt de Duitse dialectenverzamelaar de groeten over van Jacob Grimm (1785-1863) en stuurt

definitie van taal als *energeia* te vinden is (1836: 418).

⁴ Het zou overigens een misverstand zijn te menen dat Humboldt alleen als taaltheoreticus of taalfilosoof beschouwd moet worden. De omvang van zijn descriptief werk is aanzienlijk, maar minder algemeen bekend. Zie bijvoorbeeld de onlangs door Manfred Ringmacher en Ute Tintemann bezorgde *Mittelamerikanische Grammatiken* (Paderborn etc.: Schöningh 2009). Binnenkort verschijnen ook de *Südamerikanische Grammatiken* van Humboldt.

⁵ Strikt genomen, zegt Humboldt, is de ware omschrijving van 'Sprache' 'die Definition des jedesmaligen Sprechens. [...] die eigentliche Sprache [liegt] in dem Acte ihres wirklichen Hervorbringens'.

⁶ In 1914 zou hij het zo formuleren: 'Das gescheiteste, was je über das wesen der sprache gesagt ist, ist der satz von Wilhelm von Humboldt: die sprache is kein *ergon*, kein fertiges werk, sondern *energeia*, tätigkeit' (Jespersen 1933: 98).

namens hem een exemplaar mee van Humboldts bekende *Lettre à M. Abel-Rémusat, sur la nature des formes grammaticales en général, et sur le génie de la langue chinoise en particulier* (Paris 1827), volgens De Jong (2009: 204) met een verzoek om dit werk te vertalen.⁷ Het boek bevindt zich thans in de bibliotheek van Halbertsma op de Tresoar te Leeuwarden, onder signatuur s 9 TL. Maar De Jong heeft in de correspondentie tussen Grimm en Halbertsma geen sporen gevonden dat Halbertsma met dit werk iets concreets gedaan heeft. Halbertsma's 'Humboldtian connection' ligt waarschijnlijk op een ander vlak. Maar dat is iets voor een andere gelegenheid.

3. Wie spreekt er 'algemeen beschaafd'?

Roorda houdt in zijn *Verhandeling* een pleidooi voor de 'algemeene beschaafde Hollandsche spreektaal' (1858b: 57). Nu is 'gesproken taal' of 'spreektaal' een term die om een nadere omschrijving vraagt. Wat verstaat Roorda er precies onder? Hij maakt een onderscheid tussen de 'spreektaal' en de 'volkstaal'. 'Spreektaal' wordt door Roorda gedefinieerd als 'de levende taal, zooals die door het beschaafde gedeelte van het volk gesproken wordt' (1858b: 3). En die verschilt duidelijk van de 'volkstaal', de taal die in dialecten en tongvallen door het volk gesproken wordt. Onder 'volk' verstaat Roorda dan 'de groote menigte', in onderscheiding van de hogere en meer beschaafde standen. In dit verband merkt hij op:

In alle meer beschaafde landen heeft men behalven die *volkstalen of dialecten* één *algemeene spreektaal* van de beschaafde stand; en dit is bij ons de taal, zooals die onder de beschaafde standen algemeen gesproken wordt in het eigenlijke Holland en in de naastbijgelegene gewesten, en die daarom het *Hollandsch* genoemd wordt, terwijl in de meer afgelegene gewesten ook in de beschaafde standen veelal niet voor onbeschaafd gehouden wordt, het dialect en de tongval van het gewest te gebruiken; maar dan toch ook zóó, dat men toch geen *straattaal* spreekt, maar een taal, die, met uitzondering van de uitspraak en eenige provincialismen, van de Hollandsche beschaafde spreektaal niet zoo bijzonder veel, en dus niet wezenlijk, verschilt [...] (1858b: 3-4; cf. 1856: 94).

Zo plaatst Roorda ook 'de algemeene beschaafde Hoogduitsche spreektaal' tegenover 'de verschillende Duitsche volkstalen' (1858b: 21).

De keuze voor het Hollands lag anno 1850 voor de hand, maar het was Roorda blijkbaar ook te doen om een bepaald niveau van de spreektaal: 'de beschaafde Hollandsche spreektaal' (1858b: 175, 179, 189). Er speelde bij hem dus eveneens een sociolinguïstische dimensie; het ging hem om de taal die door personen van goede ontwikkeling werd gesproken.

Bij zijn onderzoek naar de oudere fasen van het Nederlands stuitte Roorda op een geschrift van Joost van den Vondel (1587-1679), namelijk diens *Aenleidinge ter Nederduitsche Dichtkunste* uit 1650. Hij vond daar zijn spreektaalopvatting helder onder woorden gebracht door onze zeventiende-eeuwse dichter en citeert instemmend Vondels omschrijving ervan (cf. 1858b: 155 evv., 196):

Deze spraeck wort tegenwoordigh in 's Gravenhage, de Raetkamer der Heeren Staten, en het hof van hunnen Stedehouder, en t'Amsterdam, de maghtighste koopstadt der weerelt, allervolmaeckst gesproken, *by lieden van goede opvoedinge* (cursivering toegevoegd, JN).

⁷ Tresoar, 971 Hs. Firmenich schrijft echter: 'Zugleich übergab er [Grimm] beiliegendes Blättchen zur Übersendung an Sie'. De Jong heeft hier ten onrechte 'Übersetzung' gelezen.

Roorda's 'algemeene spreektaal van de beschaafde stand' die in Holland gesproken wordt, blijkt niets anders te zijn dan een sociolinguïstische inkleuring van Humboldts *energeia*-concept.

4. Slotopmerkingen

Roorda's opvattingen over het primaat van de gesproken taal werden in de jaren zestig van de negentiende eeuw gepopulariseerd via de diverse malen herdrukte *Vermakelijke spraakkunst* (1865¹, 1890⁴) van zijn mede-Akademielid Jacob van Lennep (1802-1868). Deze spraakkunst bevatte regels en aanwijzingen om de 'Nederduitsche taal' te leren zoals die 'uit den mond van beschaafde lieden gehoord wordt'.

Roorda's benaming 'algemeene beschaafde Hollandsche spreektaal' blijkt in de jaren negentig te zijn ingeruild voor de term 'algemeen beschaafd nederlands' (cf. Buitenrust Hettema 1908: 245 n. 2). Door de hervormingsgezinde beweging rond het tijdschrift *Taal en Letteren* (1891-1906) wordt Roorda als een van de voorgangers gezien. Humboldt en ook Halbertsma lijken op dat moment even uit het beeld verdwenen.

Literatuur

Buchholz, Ulrike. 1986. *Das Kawi-Werk Wilhelm von Humboldts. Untersuchungen zur empirischen Sprachbeschreibung und vergleichenden Grammatikographie*. Münster: Institut für Allgemeine Sprachwissenschaft der Westfälischen Wilhelms-Universität. (Studium Sprachwissenschaft, Beiheft 4).

Buitenrust Hettema, F. 1908. *Taal- en dichterstudies*. Zwolle: Tjeenk Willink.

van Driel, L.F. 1988. *De zjn van de vorm. Roorda's logische analyse en de algemene grammatica*. Amsterdam: VU Uitgeverij.

Dykstra, Anne. 2008. 'Joost Halbertsma's veldwerk voor het *Lexicon Frisicum* (1872)'. *Ontbeven aan de tijd. Linguïstisch-historische studies voor Jan Noordegraaf bij zijn zestigste verjaardag*. Onder redactie van Lo van Driel & Theo Janssen. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU & Münster: Nodus Publikationen, 181-190. (Uitgaven Stichting Neerlandistiek VU, 57).

van Hamel, A.G. 1945. *Geschiedenis der taalwetenschap*. Den Haag: Servire.

van der Horst, Joop. 2008. *Het einde van de standaardtaal. Een wisseling van Europese taalcultuur*. Amsterdam: J.M. Meulenhoff.

von Humboldt, Wilhelm. 1836. *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*. Berlin: Dümmler. Geciteerd naar Wilhelm von Humboldt, *Schriften zur Sprachphilosophie*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1963, 368-756. (Werke in fünf Bänden. Hrsg. v. Andreas Flitner & Klaus Giel).

Jespersen, Otto. 1894. *Progress in language. With special reference to English*. London: Sonnenschein & Co. / New York: MacMillan & Co.

Jespersen, Otto. 1933. 'Energetik der Sprache'. *Linguistica. Selected papers in English, French and German*. Copenhagen: Levin & Munksgaard 1933, 98-108. Oorspr. in *Scientia* 16 (1914), 225-235.

de Jong, Alpita. 2009. *Knooppunt Halbertsma. Joast Hiddes Halbertsma (1789-1869) en andere Europese geleerden over het Fries en andere talen, over wetenschap en over de samenleving*. Hilversum: Verloren.

van Lennep, Jacob van. 1865. *De vermakelijke spraakkunst*. Amsterdam: Binger. (3e dr. 1866; repr. 's-Gravenhage: Nijgh en Van Ditmar 1985. Met een nawoord door J. Noordegraaf; http://www.dbnl.org/tekst/lenn006verm01_01/).

Noordegraaf, Jan. 1979. 'Veranderingen in het taalkundig denken. Kanttekeningen bij een discussie tussen Taco Roorda en Matthias de Vries'. *Handelingen van het vijf en dertigste Nederlands Filologencongres gehouden te Leiden op dinsdag 28 en woensdag 29 maart 1978*. Amsterdam: Holland Universiteitspers BV 1979, 53-60.

Noordegraaf, Jan. 1985. *Norm, geest en geschiedenis. Nederlandse taalkunde in de negentiende eeuw*. Dordrecht & Cinnaminson / USA: Foris Publications. (Geschiedenis van de taalkunde, 3).

Noordegraaf, Jan. 1997. 'Taal en Letteren honderd jaar later. Een tijdschrift tegen de schrijftaalcultuur'. *Voorlopig verleden. Taalkundige plaatsbepalingen 1797-1960* door Jan Noordegraaf. Münster: Nodus Publikationen 1997, 110-124. Oorspr. in *Forum der Letteren* 32 (1991), 269-280.

Roorda, Taco. 1852. *Over de deelen der rede en de rede-ontleding, of logische analyse der taal, tot grondslag voor wetenschappelijke taalstudie*. Leeuwarden: G.T.N. Suringar. (<http://www.dbnl.org/>)

Roorda, Taco 1856. 'Over het onderscheid tusschen spreektaal en schrijftaal, inzonderheid in onze moedertaal'. *Verslagen en Mededeelingen van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, afdeling Letterkunde*. I. Amsterdam: C.G. van der Post, 93-118.

Roorda, Taco 1858a. 'Bijlage tot beantwoording van de Heeren De Vries en Brill, op hun beoordeling van zijn tweede verhandeling: over het onderscheid tusschen schrijftaal en spreektaal, inzonderheid in onze moedertaal'. *Verslagen en Mededeelingen van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, afdeling Letterkunde*. III. Amsterdam: C.G. van der Post, 150-180.

Roorda, Taco. 1858b. *Verhandeling over het onderscheid en de behoorlijke overeenstemming tusschen spreektaal en schrijftaal, inzonderheid in onze moedertaal; na de verhandelingen over dit onderwerp in de Koninklijke Akademie van Wetenschappen uitgegeven*. Leeuwarden: G.T.N. Suringar 1858.